پیوند معنایی آیات هر سوره بر محور غرض سوره؛ با تأکید بر سوره تحریم ـ
زهره اخوان مقدم، شیرین رجب زاده
علمی- پژوهشی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال هجدهم، شماره ۶۹ «ویژه زن و خانواده»، زمستان ۱۳۹۹، ص ۱۳۳-۱۵۳

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

پیوند معنایی آیات هر سوره بر محور غرض سوره؛ با تأکید بر سوره تحریم

زهره اخوان مقدم*
شیرین رجب زاده**

چکیده: تلاش‌های قرآن پژوهان نشان می‌دهد که آیات هر سوره در مسیر غرض اصلی سوره حرکت می‌کند و نظم ویژه‌ای بر ساختار سوره حاکم است. نظریه تکامل‌یافته اصل تناسب، «پیوند معنایی آیات» در هر سوره است که مفسران از سبک‌های متعددی برای نمایش آن استفاده کرده‌اند که سبک نمودار درختی نسبت به سایر سبک‌ها برتری دارد. در این مقاله ضمن ارائه گزارشی از «پیوند معنایی آیات» در هر سوره، فواید آن و معرفی سبک نمودار درختی که پوشش‌دهنده سایر سبک‌ها است، این سبک بر سوره تحریم اعمال شده است تا نمونه عینی و مصداقی قابل تطبیق برای این سبک باشد. با اعمال سبک نمودار درختی بر سوره تحریم نمایان می‌شود که آیات سوره نظم یکپارچه‌ای دارند و بر مدار محوری مشخص چیده شده‌اند. محور سوره آن است که همسران رسول خدا ﷺ باید رفتاری مناسب، به دور از خود خواهی و حسادت داشته باشند تا دست‌آویز برای سودجویی دشمنان پیامبر ﷺ (منافقان و کفار) قرار نگیرد و نمونه و الگویی برای تمام مردم در همه اعصار باشد.

کلیدواژه‌ها: اصل تناسب آیات؛ پیوند معنایی آیات؛ غرض سوره؛ سوره تحریم.

---

*. دانشیار و عضو هیئت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، تهران، ایران dr.zo.akhavan@gmail.com
**. باشگاه پژوهشگران جوان و نخبگان، واحد شهر قدس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. دکترای الهیات و معارف اسلامی – علوم قرآن و حدیث. (نویسنده مسئول) sh.rajabzade@yahoo.com

۱. طرح مسئله

قرآن معجزه بی‌بدیلی است که هر زمان نیازهای معنوی و اجتماعی بشر بر آن قابل انطباق است و قابلیت تفسیرپذیری در همه اعصار را دارد. چینش و گزینش عبارت‌ها و معانی آیات آن را خداوند بر عهده داشته است و به این دلیل مسئله ارتباط و تناسب معنایی آیات آن همچون سایر مباحث قرآنی مطرح گشته و موافقان و مخالفانی دارد. مخالفان این مسئله اعجاز قرآن را از هم گسیختگی آیات آن می‌دانند (فرید وجدی، ص۷۰) و می‌گویند خواننده قرآن در ابتدا می‌پندارد که یک سوره متنی است گسسته و زیبایی فوق العاده آن در این گسستگی است (میرباقری، ص ۱۲۰)، در حالی که موافقان این مسئله، وحدت و یکپارچگی آیات را از وجوه اعجاز می‌دانند، (دراز، ص۱۲۱) چرا که در عین ظاهر گسسته انسجامی ویژه در آیات آن وجود دارد و آیات حول یک محور چیده شده‌اند. (میرباقری، ص ۱۲۰)

نویسندگان مطالب علمی خود را طبقه‌بندی می‌کنند، ولی قرآن از این سبک پیروی نکرده و مطالب خود را آمیخته با یکدیگر ارائه نموده است. این آمیختگی از جاذبه و طراوت قرآن کم نکرده و جلوه‌ای ویژه بر آن بخشده است. قرآن با همه آمیختگی، از چنان شیوایی و رسائی برخوردار است که خواننده را مفتون جلوه‌های خویش می‌کند و باعث تسلیم او در برابر عظمتش می‌گردد. (همانجا) ولی مستشرقانی همچون هرتسفلد، نولدکه، ریچارد بل، ویلیام موير چنان پنداشته‌اند که تجانس، پیوند و ارتباط متداولی میان آیات قرآن وجود ندارد و این کتاب جز پیام‌های پراکنده و پریشانی که از مطالبی متنوع تشکیل یافته است، چیز دیگری نیست و محتوای آن سبکی پریشان و گسیخته از یکدیگر دارد. (بلاشر، صص ۳۶ و ۳۷) البته این تحلیل‌های سطحی را نباید درخور اعتنا دانست؛ زیرا طرحی واقعی و حدود و مرز برای سور قرآن وجود دارد. این طرح در هر سوره از مقدمه، موضوع و خاتمه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

تشکیل شده است. (دراز، ص۱۲۵) همچنین بین اغراض و سیاق آیات تسلسل معنوی حاکم است و در انتقال از غرضی به غرض دیگر تناسب وجود دارد. (سید قطب، *التصویر الفنی فی القرآن*، ص ۱۹)

در این مقاله «پیوند معنایی آیات» در هر سوره بررسی می‌شود که فراتر از تناسب و ارتباط آیات است. البته بحث تناسب و ارتباط آیات مقدمه‌ای ضروری برای این موضوع است. سوال قابل طرح در این مقاله آن است که آیا مجموع آیات هر سوره، هدف خاص و معینی را دنبال می‌کند و یا مشتمل بر موضوع‌های پراکنده‌ای است؟ و همچنین چگونه «پیوند معنایی آیات» بر سوره تحریم به عنوان یک نمونه عینی قابل انطباق است؟

در مورد پیشینه این مقاله لازم به ذکر است که گرچه پژوهش‌هایی در زمینه ساختارشناسی سور و یا تطبیق تفاسیر در سوره تحریم نگاشته شده، ولی سبک «پیوند معنایی آیات» این سوره مغفول مانده است.

۲. مفهوم «پیوند معنایی آیات» در هر سوره

علم مناسبت از دیرباز مورد توجه قرآن پژوهان بوده است، و هر محققی از دریچه تناسب آیات به سوره‌های قرآن نگریسته و ارتباط آن‌ها را در مجموع سوره درک کرده است. ابن عربی در سراج المریدین می‌گوید: «ارتباط آیات قرآن با یکدیگر به حدی است که همچون یک کلمه، معانی آن منسجم و مبانی آن منتظم است»، (سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج۲، ص۲۱۶) هم چنین زرکشی علم مناسبت را علم ارزشمندی می‌داند که جایگاه سخن هر گوینده‌ای به واسطه آن روشن می‌گردد. (زرکشی، ج۱، ص۱۳۱)

گرچه قدما همچون بقاعی و فخررازی به اهمیت تناسب آیات پی برده بودند، اما متأخران همچون آیت الله خویی، علامه طباطبایی، عبدالله محمود شحاته، ضمن

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

تأکید بر روابط آیات، آن را از منظر جدیدی نگریسته و بر این عقیده‌اند که هر سوره دارای محور و غرض واحدی است که در به هم پیوستگی آیات نقش بسزایی دارد. در این‌باره علامه طباطبایی بر این نکته اشاره دارد که هر سوره صرفاً مجموعه‌ای از آیات پراکنده نیست، بلکه یک وحدت فراگیر بر هر سوره حاکم است که پیوستگی آیات را نشان می‌دهد. (طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۹) آیت الله خویی بر ارتباط آیات تأکید کرده و آن‌ها را به مرواریدهایی که با رشته‌ای به یکدیگر پیوند یافته‌اند تشبیه نموده و اشاره می‌کند که این نوع ترکیب در عین انتقال از موضوعی به موضوع دیگر، حافظ ارتباط میان آن‌ها است. (خویی، ص ۹۲)

آنچه در آثار پیشینیان به عنوان علم مناسبت وارد شده امروزه وسعت معنایی بیشتری یافته و با عنوان «پیوند معنایی آیات» در هر سوره مطرح شده است، به فواید و آثار آن توجه شده، انواع سبک‌های نمایشی آن بیان شده و بر سور مختلف اعمال شده است.

مراد اصلی این نظریه ارتباط آیات بر اساس یک محور اصلی و غرض واحد در سوره است. ارتباط آیات در یک سوره به دو گونه قابل تصور است: نخست ارتباط هر آیه با آیات قبل و بعد از خود و دوم ارتباط آیات سوره در تکمیل بیان یک موضوع خاص. معنای چنین ارتباطی آن است که هر سوره، مطلبی را به گونه‌ای بیان کرده که هر فراز و هر آیه، خود مطلبی مستقل است و هر کدام جداگانه چنان جلوه‌گراند که خواننده آن را سخنی مستقل می‌یابد، (شحاته، صص ۲۸-۳۰) و به هنگام تدبر در سوره‌های قرآن باید دو نکته را مد نظر داشت: اول آن که در ارتباط آیات با یکدیگر اندیشید و دوم آن که در جستجوی مسأله محوری سوره بود، مسأله‌ای که موضوعات متنوع پیرامون آن فراهم آمده‌اند و مقصد مشترکی را دنبال می‌کنند. بر این اساس هر سوره دارای جامعیتی واحد است که در انسجام آیات نقش دارد،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

این حد جامع همان «جان و روح سوره» است. هر سوره دارای روحی است که در کالبد آیات آن جریان دارد، همچنین هر سوره دارای یک یا چند موضوع اساسی است که متصل به محور مخصوصی بوده و برگرد آن می‌چرخد. (سید قطب، *فی ظلال القرآن*، ج ۱، صص۵۲ و ۵۳) «پیوند معنایی آیات»، یعنی کشف وحدت جامع و حاکم بر هر سوره که مفسر در پرتو آن می‌تواند به مقاصد و محتوای سوره دست یابد. هر سوره دارای یک هدف اصلی است و محتوای آن به محورها و مقاصد فرعی قابل تفکیک است و هر دسته از آیات به لحاظ تناسب درونی و ارتباط نزدیکی که با یکدیگر دارند ذیل یک محور فرعی قرار می‌گیرند. این محورها در هدف و غرض اصلی سوره مشترک‌اند، پس لازمه «پیوند معنایی آیاتِ» سوره‌ها اعتقاد به ارتباط منطقی آیات با یکدیگر است، به طوری که بتوان در یک نمودار همه آیات را از طریق محورها و عناوین فرعی به یک موضوع اصلی متصل نمود. (خامه‌گر، صص۱۹ و ۲۰)

وحدت حاکم بر سوره در پرتو «پیوند معنایی آیات» نه تنها در سور کوچک یا متوسط قرآن، بلکه در سوره‌های بزرگ نیز حاکم است و فرازهای مختلف از انسجامی خاص برخوردارند، در واقع سوره‌های بزرگ محورهای فرعی متعددی دارند که حول یک محور اصلی هستند. (همان، ص ۲۳) سید قطب در مورد سوره بقره که طولانی‌ترین سوره قرآن و مشتمل بر موضوعات متعدد است و ممکن است در بدو امر بدون هم بستگی به نظر آیند می‌گوید: «این سوره متضمن چندین موضوع است که دو خط اساسی سوره را سخت به هم پیوند می‌دهد، از یک سو موقعیتی که بنی‌اسرائیل در برابر دعوت اسلام داشت و از سوی دیگر موقعیتی که جامعه مسلمانان در آغاز نشات خویش داشت». (سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۱، صص ۵۴)

روش «تفسیر موضوعی» و جمع‌آوری آیات مرتبط به یک موضوع از سراسر قرآن و مقایسه و بررسی آن نشان می‌دهد که یک موضوع به طور پراکنده در

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

سوره‌های مختلف مطرح شده است و این که قرآن یک کتاب فقهی، تاریخی، اخلاقی و مانند آن نیست تا برای هر موضوعی باب مستقلی ترتیب دهد. (معرفت، ص ۳۵؛ خامه‌گر، صص ۲۴ و ۲۵؛ خویی، ص ۹۳)

۳. فواید ترسیم «پیوند معنایی آیات» در هر سوره

توجه به ارتباط آیات، فوائد ارزنده‌ای را دربردارد که این فوائد افق‌های جدیدی را در درک معانی قرآن می‌گشاید. مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

الف) کشف افق‌های جدید در اعجاز قرآن

با تکیه بر نظم موجود در سوره‌ها، می‌توان دریچه تازه‌ای از اعجاز قرآن را گشود و با ترسیم این پیوند در هر سوره، ابتکار قرآن را در روش انتقال پیام‌های خود از دو بعد آموزشی و هنری نشان داد.

یکم. پیوند معنایی سوره و اعجاز در سبک آموزشی قرآن

مهم‌ترین ابزار قرآن در تربیت، روش تعلیمی است. قرآن با آموزش مستقیم و غیرمستقیم، انسان‌ها را به راه حق هدایت می‌کند. روش تعلیمی قرآن بر اصل مشارکت فعال مخاطبان در فرآیند یادگیری بنا شده است. مخاطبان زمانی می‌آموزند که در آموختن فعالانه شرکت داشته باشند. قرآن با سبک و روش خاصی که در گزینش عبارات و چینش آیات برگزیده است، خواننده را به تفکر و تأمل برای درک معانی و مقاصد آیات وا می‌دارد. آیات هر سوره در نگاه اول پراکنده و بی‌ارتباط با هم به نظر می‌رسند، اما با دقت در روابط آیات خواننده به سازماندهی آیات پرداخته و به درک مفاهیم نائل می‌شود. (خامه‌گر، صص ۲۷ و ۲۸)

دوم. پیوند معنای سوره و اعجاز هنری قرآن

اهمیت هنری سوره‌های قرآن، از نظر تنوع موضوعات هر سوره و هم‌سویی این موضوعات به وسیله یک محور فکری واحد است. در این صورت خواننده درک

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

می‌کند که قرآن چگونه با استفاده از روش‌های کارآمد و هنری با او ارتباط برقرار کرده است و به این نکته می‌رسد که این سبک بدیع در شرایطی در قرآن به کار رفته که در زمان نزول سخنی از آن نبوده است. (همان، ص ۲۹)

ب) مقابله با شبهات مستشرقان

برخی از مستشرقان همچون بلاشر، نولدکه و ویلیام موير درباره قرآن به قضاوت ناعادلانه پرداخته، پراکندگی آیات سوره‌ها را یکی از معایب و نواقص قرآن برشمرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که محتوای قرآن گسیخته و فاقد ارتباط منطقی است. در صورتی که اگر پیوستگی شگفت‌انگیز آیات هر سوره به درستی تبیین گردد، شبهات مستشرقان پاسخ داده می‌شود. (همان، صص ۳۰- ۳۵)

ج) دفاع از اصول اعتقادی شیعه

مفسران شیعه هنگام مواجهه با آیاتی که بیانگر اصول اعتقادی شیعه است چند گونه عمل کرده‌اند: در روش نخست با تکیه بر شأن نزول بر استقلال آیه از پیرامون خویش احتجاج نموده‌اند. (طوسی، ج۸ صص ۳۳۹ و ۳۴۰) در روش دوم با توجه به بافت زبانی و موقعیتی آیات، این نوع آیات را در کمال تناسب با سایر آیات سوره دانسته‌اند. (مکارم شیرازی، ج ۱۷، ص ۲۹۵؛ زحیلی، ج ۱۱، ص ۲۲) در روش سوم بر رابطه بینامتنی آیات قرآن تکیه کرده‌اند. در این حوزه بدون آن‌که ارتباط و تناسب آیات بهم ریزد، آیات از منظر «پیوند معنایی آیات» بررسی می‌شود. در این روش تفسیری هیچ ضرورتی ندارد که همه آیات و یا حتی جملات مجاور، با یکدیگر مرتبط و متناسب باشند، بلکه اگر با موضوع و غرض اصلی سوره مرتبط باشند ارتباط منطقی آیات حفظ شده است. (خامه‌گر، ص ۳۵)

د) آشنایی سریع و آسان با مفاهیم قرآن

روش‌های به کارگرفته شده در زمینه فهم آیات قرآن تاکنون نتوانسته‌اند سرعت

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

آموزش را بالا برند؛ لذا تهیه تفسیری بر اساس نظریه «پیوند معنایی آیات» می‌تواند پاسخی به نیازهای مورد نظر باشد. با کمک این طرح می‌توان مفاهیم اساسی و کلیدی سور را به صورت نمودار درختی استخراج کرد. (همان، صص ۳۵-۴۲)

ه) ارائه ترجمه‌ای پیوسته از آیات قرآن

یکی از دلایل بی‌رغبتی به درک مفاهیم قرآنی، ترجمه‌های نارسا و مبهمی است که از قرآن ارائه می‌گردد، اما اگر مترجم تمام تلاش خود را به کار برد تا نظم و تناسب آیات و موضوعات گوناگون هر سوره را دریابد و همبستگی آیات را در ترجمه حفظ کند، خواننده ترجمه قرآن می‌تواند مفاهیم قرآن را درک کند. (همان، صص۴۳-۴۸)

و) غرض سوره، معیاری برای شناخت اسباب نزول‌های جعلی

یکی دیگر از فواید کشف غرض سوره آن است که معیاری برای تشخیص اسباب نزول صحیح از غیر صحیح است. شناخت شان نزول آیات، در فهم و درک معانی قرآن نقش دارد. (همان، ص۴۸) اهمیت شناخت اسباب نزول تا حدی است که واحدی در اسباب النزول خود می‌گوید: «برای بیان علوم قرآن روشن کردن اسباب نزول آیات ضرورت دارد؛ لذا عنایت داشتن بر آن‌ها به منظور شناخت تفسیر و مقصود آیات واجب است.» (واحدی، ص۱۰) وجود روایات متناقض در شان نزول آیات موجب چالش در این امر می‌گردد و حتیّ این تناقض موجب شده که علامه طباطبایی روایات اسباب نزول را فاقد حجیت بداند. (طباطبایی، *قرآن در اسلام*، ص ۱۷۴)

بنابراین، عرضه روایات به قرآن اولین معیاری است که به تشخیص حدیث صحیح از سقیم کمک می‌کند. (غفاری، ص ۲۶۹) این امر در اخبار ائمه علیهم‌السلام وارد شده است؛ از جمله رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در منی خطبه خواند و فرمود: «ای مردم! آنچه از من به شما می‌رسد، اگر موافق کتاب خدا بود آن را بپذیرید و اگر مخالف کتاب

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

الله بود من آن را نگفته‌ام.» (کلینی، ج ۱، ص ۶۹) از این رو اگر غرض به درستی شناخته شود، می‌تواند در نقد و تحلیل روایات متناقض در باب اسباب نزول یاری رساند.

۴. سبک‌های نمایشی «پیوند معنایی آیات» در هر سوره

اهمیت کشف غرض سوره‌ها در فهم معانی و مقاصد قرآن موجب شده است تا قرآن پژوهان برای پیش برد مبانی نظری و عملی این علم تلاش فراوانی کنند. یکی از جنبه‌های تلاششان بیان روش و سبک نمایشی «پیوند معنایی آیات» است. به این معنا که پس از کشف غرض سوره و تعیین کیفیت ارتباط آیات آن، ساختار نهایی سوره را با چه الگویی عرضه کنند.

در مجموع، سبک نمایشی «پیوند معنایی آیات» به هشت روش ارائه شده است: سبک نمودار محتوایی، سبک گزارش محتوایی، سبک نمودار موضوعی، سبک گزارش اجمالی، سبک استدلالی، روش کشفی، روش تألیفی، سبک نمودار درختی.[۱] از میان این سبک‌ها، سبک نمودار درختی از اهمیت خاصی برخوردار است، چرا که سایر سبک‌ها و اسلوب‌ها برای شرایط و موقعیت خاصی مفید و کارآمد هستند، اما سبک نمودار درختی چنین نیست. در این سبک ابتدا به معرفی سوره و بیان ویژگی‌های آن از قبیل مکی یا مدنی بودن سوره پرداخته می‌شود و سپس غرض سوره ذکر می‌شود، بعد از آن ساختار درختی سوره ارائه می‌گردد و گزارشی از محتوای سوره بر اساس فصل‌بندی‌های مشخص و مرتبط بیان می‌شود. فصل‌ها براساس جداسازی آیاتی که یک موضوع مشخص را دنبال می‌کنند انتخاب شده‌اند و مجموعه فصل‌ها در یک ترتیب منطقی غرض سوره را پوشش می‌دهند. این روند موجب می‌شود تا خواننده گام به گام با سوره حرکت نماید و با اهداف و مقاصد

۱. برای مشاهده تعریف سبک‌ها ن.ک: خامه‌گر، صص۲۴۵– ۲۴۸؛ بی‌آزار شیرازی و حجتی، ج۱، صص۱۷–۲۷؛ شحاته، ص۴۹۲؛ میدانی، صص۳۱–۳۹؛ بازرگان، ج ۳، صص۲۲۰–۲۳۰ ؛ سعید بخش، صص۱۹۴–۲۰۰.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

آن ارتباط برقرار کند. (خامه‌گر، ص ۲۹۴)

۵. «پیوند معنایی آیات» سوره تحریم

در این بخش «پیوند معنایی آیات» سوره تحریم به سبک نمودار درختی به تصویر کشیده می‌شود.

۵-۱. معرفی سوره و شان نزول آن

سوره تحریم (شصت و ششمین سوره قرآن) در مدینه نازل شده است. شأن نزول سوره به چند صورت نقل شده است. شأن نزول اول آن است که رسول خداﷺ وقتی نماز صبح را می‌خواند، بر یک یک همسرانش وارد شده و از آن‌ها تفقّد می‌کرد. شخصی برای حفصه کوزه عسلی آورده بود. هر وقت پیامبرﷺ بر او وارد می‌شد از آن عسل به حضرت می‌داد. عایشه از ماندن رسول خداﷺ در خانه حفصه ناراحت شد و به سایر همسران گفت: «وقتی رسول خداﷺ بر شما وارد شد، بگویید ما از تو بوی مغافیر (شیره درخت عرعر که بد بو است) استشمام می‌کنیم.» همسران چنین کردند. آن‌گاه پیامبرﷺ فرمود: «قسم به خدا برای همیشه عسل نمی‌خورم» و آن را بر خود حرام کرد. در برخی روایات به جای حفصه نام اُمّ سلمه و یا زینب دختر جحش آمده است.

شأن نزول دوم آن است که رسول خداﷺ روزها را میان همسران خود تقسیم می‌کرد، چون نوبت حفصه شد او به نزد پدر خود رفت. پیامبرﷺ به سوی کنیزش ماریه قبطیه فرستاد و حفصه چون بازگشت و ماریه را در حجره خود دید به رسول خداﷺ اعتراض کرد، پیامبرﷺ فرمود: «آیا این کنیز من نیست که خدا بر من حلال کرده، برای خشنودی تو آن را بر خود حرام می‌کنم، این خبر را به هیچ کس نگو.» هنگامی که پیامبرﷺ بیرون رفت، حفصه این خبر را به عایشه داد، پس رسول خداﷺ بیست و نه روز از سایر زن‌ها کناره‌گیری کرد و در

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

مشربه ماریه ماند. (طبرسی، ج۱۰، ص۴۷۳؛ طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۹، ص۳۵۲؛ سیوطی، *الدرالمنثور*، ج ۶، صص۳۶۶ - ۳۶۸؛ عروسی حویزی، ج ۵، صص۳۶۷-۳۷۰؛ دروزه، ج ۸، صص۵۳۲-۵۳۵)

بدون شک پیامبر اسلامﷺ تنها به خود تعلق ندارد، بلکه به تمام جامعه اسلامی متعلق است. از این رو اگر داخل خانه او توطئه‌هایی هرچند به ظاهرکوچک انجام گیرد نباید به سادگی از کنار آن گذشت. سوره تحریم در حقیقت قاطعیتی است از سوی خداوند در برابر چنین حادثه‌ای. همچنین تحریم پیامبرﷺ، تحریم شرعی نبوده، بلکه سوگندی از ناحیه ایشان بوده و قسم خوردن بر ترک امور مباح گناهی ندارد. در روایات نیز نقل شده که پیامبرﷺ بعد از نزول سوره تحریم برده‌ای آزاد کرده وآنچه را برخود از طریق قسم حرام کرده بود حلال نمود. (مکارم شیرازی، ج ۲۴، ص ۲۷۳)

۲-۵. غرض سوره تحریم

سوره تحریم همچون سوره‌های طلاق و احزاب، با خطاب «یا أیُّها النبی» آغاز می‌گردد و مضامین آن در ارتباط با زنان است. این عنایت مخصوص به مسئله همسران پیامبرﷺ ممکن است در برخوردی ابتدایی و سطحی، با توجه به ابدی بودن قرآن، غیرضروری به نظر برسد، اما اگر توجه شود که پیامبرﷺ اسوه (احزاب/ ۲۱) مسلمانان بوده و رفتار و رویه او «سنت» شمرده می‌شود و مسلمانان وظیفه دارند عملکرد او را به عنوان ملاک و معیار حق تبعیت کنند، به اهمیت ذکر آن پی برده خواهد شد و غرض سوره نمونه و الگویی برای تمام مردم در همه اعصار خواهد بود. همچنین منافقان و کفار کوچک‌ترین رفتار ایشان را زیر نظر داشتند تا علتی برای توطئه بیابند. بنابراین به دلیل آثار گسترده اجتماعی که روابط خصوصی پیامبرﷺ ایجاب می‌کرد، ضرورت دارد از نظر وحی به آن توجه شود. (بازرگان، ج ۳، صص۲۳۱ و ۲۳۲)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

۵-۳. فصل‌بندی فرازهای سوره تحریم

سوره تحریم را می‌توان در چهار فصل تقسیم نمود که این فصول در طول غرض اصلی سوره هستند.

۱-۳-۵. عتاب به رسول خدا صلی الله علیه و آله و همسرانش

این فصل که شامل پنج آیه اول سوره است، دو خطاب را در خود جای داده است. خطاب اول به رسول خدا صلی الله علیه و آله و خطاب دوم به همسران ایشان است که در بر گیرنده عتاب به هر دو است، البته عتاب به همسران بسیار جدی‌تر و محکم‌تر است، حال آن که عتاب به رسول صلی الله علیه و آله از سر دلسوزی است. اولین خطاب، در رابطه با محدودیت و محرومیتی است که آن حضرت به خاطر رضای برخی همسرانش برخود تحمیل نموده است «یا أَیُّهَا النَّبِیُّ لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَکَ تَبْتَغی مَرْضاتَ أَزْواجِکَ وَ اللَّهُ غَفُورٌ رَحیمٌ». ظاهراً در مقایسه با عرف و عادت انسان‌های عادی، این امر اشتباه و خطا نیست، اما حرکات پیامبر زیر نظر دوست و دشمن قرار دارد و به دلیل آثار اجتماعی آن در مکان و زمانی گسترده‌تر، نمی‌توانسته است همچون رفتار خصوصی سایر مردم تلقی گردد. همچنین رسول خدا صلی الله علیه و آله پیام رسان الهی است و باید خود دقیقاً مطابق موازین و حدود الهی رفتار کند و برای خوشایند دیگران، هرچند همسرانش، مجاز نیست با حرام کردن چیزی که خداوند حلال کرده مماشاتی در اصول نماید. (میرباقری، ص۱۲۷)

خطاب «یا أیُّها النبی» گرچه خطاب مخصوص به آن حضرت است، اما همه مؤمنان را شامل می‌شود؛ لذا هیچ مسلمانی سزاوار نیست به خاطر برخی ملاحظات از عملی که حق است صرف نظر کند و این درس بزرگی است که از زندگی داخلی پیامبر برای مسلمانان باقی مانده است. (قرشی، ج ۱۱، ص۲۳۰)

در آیه بعد خداوند در راستای سوگند رسول خدا صلی الله علیه و آله حکم سوگند ایشان را

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

بیان می‌کند «قَدْ فَرَضَ اللَّهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ أَيْمانِكُمْ» که انسان حق ندارد پای خود را با غل و زنجیرهای نابه‌جا ببندد و آزادی خود را در مواردی که خداوند روا شمرده محدود نماید. بعد از آن، اشاره‌ای سر بسته به ماجرا کرده که بعد از تحریم رسول خدا ﷺ وقتی به همسر خود اشاره می‌کند که این امر را چون راز سر به مهری نگه دارد، او آن راز را برملا می‌کند. خدا از این کار آن حضرت را با خبر می‌کند و چون پیامبر ﷺ به بعضی از آنچه آن زن فاش گفته اشاره می‌کند، او متعجبانه می‌پرسد که از کجا مطلع شده است. و رسول خدا ﷺ اشاره می‌کند که خداوند او را مطلع ساخته است.

در آیه بعد خطاب دوم آمده که متوجه دو تن از زنان رسول خدا ﷺ است، تا موعظه الهی را پذیرا گردند. آن دو به انگیزه حسادت و خودخواهی توصیه رسول ﷺ را زیر پا گذاشتند و سّر را افشا نمودند و خواستند بر آن حضرت مسلط شوند (تَظاهَرا عَلَيْهِ)، در حالی‌که خداوند، جبرائیل، صالح مؤمنان (مفرد آمدن این واژه بر این امر دلالت دارد که تنها یک نفر مد نظر است) و فرشتگان پشتیبان او هستند. در تفاسیر اشاره شده است که منظور از صالح مؤمنان حضرت علی ؑ و منظور از ضمیر تثنیه در «إن تتوبا» حفصه و عایشه‌اند. (طبرسی، ج۱۰، ص۴۷۶؛ عروسی حویزی، ج ۵، ص۳۷۰؛ قمی، ج۲، ص ۳۷۵؛ مجلسی، ج۲۲، ص۲۳۲؛ طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج۱۹، صص ۳۳۹ و ۳۴۰) توصیه نخست به آن دو، بازگشت به سوی خدا و توبه از گرایش انحرافی است «فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُما» و سپس تهدیدی تلویحی به طلاق و برگزیدن افرادی برتر از آنان که دارای خصائل نیک ایمان، فروتنی، توبه و تعبد «عَسى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْواجاً خَيْراً مِنْكُنَّ مُسْلِماتٍ مُؤْمِناتٍ قانِتاتٍ تائِباتٍ عابِداتٍ سائِحاتٍ ثَيِّباتٍ وَ أَبْكاراً» هستند. (طبرسی، ج۱۰، ص ۴۷۵)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

۲-۳-۵. اخطار به مؤمنان و کافران

این فصل از سوره شامل آیات شش تا هشت، مؤمنان را خطاب قرار داده که مراقب خود و خانواده خود باشند و به تعلیم و تربیت آنان بپردازند، (مکارم شیرازی، ج ۲۴، ص۲۸۶) چرا که روزی در پیش است که آتش گیرانه عذابش انسان و سنگ است و جزای اعمال خود را خواهند دید. حال اگر مرتکب گناهی شدند به سوی خداوند توبه کنند و توبه‌ای انجام دهند که دیگر به سوی آن گناه باز نگردند (توبه نصوح).[۱] این آیات در ادامه آیات عتاب به زنان رسول خطابی عام دارد. در این بخش از آیات دو پیام مهم به مؤمنان داده شده است که یکی نتیجه‌گیری و عبرتی عمومی را برای تمام مسلمانان بیان می‌کند که در برابر آتش سهمگینی که به دلیل عصیان اوامر الهی در کمین انسان است، هر کس وظیفه دارد نه تنها خود، بلکه اهل خود را نیز از خطرات آن بر کنار دارد «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ ناراً». دومین خطاب به مؤمنان، فرمانی است برای توبه خالصانه به درگاه خدا از عدم خویشتن‌داری‌ها، خودخواهی و حسادت‌ها «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحاً». (بازرگان، ج۳، صص۲۳۴ و ۲۳۵)

در انتهای این فصل خطاب کوتاهی به کفار شده است «يا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّما تُجْزَوْنَ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» که اگر منظور از کافران همان انکارکنندگان قرآن و رسالت باشد، ارتباط این خطاب با سیاق کلی سوره ممکن است دشمنی‌ها و سوء استفاده‌های کافران از روابط خانوادگی پیامبرﷺ باشد، اما اگر منظور از «کفر» همان معنای لغوی آن یعنی ناسپاسی نعمت باشد، صفت مسلمانان سست ایمانی خواهد بود که قدر نعمت حضور پیامبرﷺ و کتابی که بر او نازل شده را نشناختند و کفران نعمت کردند. عذر خواهی چنین ناسپاسانی روز قیامت پذیرفته نخواهد

۱. توبه نصوح، توبه خالصانه‌ای است که انسان تمام بدی‌ها را بپوشاند، قصد جبران داشته باشد و با تمام وجود استغفار کند. (طبرسی، ج۱۰، ص۴۷۸؛ طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۹، ص۳۴۱؛ امین، ج۱۲، ص۳۹۴)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

شد و به جزای اعمالشان خواهند رسید. (ر.ک. بازرگان، ج ۳، ص ۲۳۶؛ مکارم شیرازی، ج ۹، صص۲۴-۲۸)

۳-۳-۵. جهاد با کافران و منافقان

دهمین آیه این سوره ظاهراً به طور ناگهانی تغییر سبک و سیاق می‌دهد و از مسائل درونی خانه پیامبرﷺ و توصیه‌های اخلاقی به مومنان، به جهاد با کفار و منافقان اشاره می‌کند. اشاره‌ای کوتاه که همچون جمله معترضه‌ای میان یک بحث منسجم آمده و آن‌گاه دنباله مطلب را در همان سیاق قبل ادامه می‌دهد. آیه فوق که در سوره توبه/۷۳ نیز تکرار شده است خطاب به پیامبرﷺ می‌فرماید: «یا أَیُّهَا النَّبِیُّ جاهِدِ الْکُفَّارَ وَ الْمُنافِقِینَ وَ اغْلُظْ عَلَیْهِمْ وَ مَأْواهُمْ جَهَنَّمُ وَ بِئْسَ الْمَصِیرُ».

سؤال اصلی این است که آیه فوق چه ارتباطی با بقیه سوره دارد و مسئله جهاد با کفار و منافقان چگونه با مسائل اهل بیت رسول خداﷺ در کنار هم مطرح شده است؟ کفار و منافقان دشمنان پیامبرﷺ بودند، کوچک‌ترین حرکت ایشان را زیر ذره‌بین داشتند تا موجبی برای ترور شخصیت ایشان بیابند و برای این مقصود راه نفوذی به حریم آن حضرت از طریق همسرانش می‌جستند. با توجه به این نکته، علت و انگیزه جهاد با دشمنان داخلی و خارجی (به خاطر شایعه پراکنی، تهمت، اذیت و بهتان) توجیه می‌گردد، اما مسئله مهم‌تری که وجود دارد «نوع جهاد» است که به کلی با جهاد مسلحانه که در ابتدای امر به ذهن خطور می‌کند متفاوت است. این جهاد غیر از جهاد مسلحانه است، یعنی کاری فرهنگی و اعتقادی بنا به ضرورت و مصلحت (فرقان/۵۲). (بازرگان، ج ۳، صص ۲۳۶-۲۳۸)

معنای لغوی کلمه «جهاد» تلاش در حد طاقت با قبول مشقت و محرومیت است. (فراهیدی، ج۳، ص۳۸۶؛ راغب اصفهانی، ص۲۰۸؛ ابن منظور، ج۳، ص۱۳۳؛ طریحی، ج ۳، ص۳۰) بنابر معنای لغوی، جهاد با کفار و منافقان مقابله با توطئه‌های آن‌ها و جدی بودن در برابر مکر

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

و حیله‌هایشان است که در این راه به مقتضای اقدام آن‌ها نوع جهاد تعیین می‌شود. اگر تلاش‌هایشان در حد حرف و آزار بود، می‌توان با صبر و توکل تحملشان کرد و جهادی اعتقادی برای اصلاحشان کرد و اگر دست به اسلحه بردند با اسلحه باید متوقفشان ساخت. (مکارم شیرازی، ج ۲۴، صص ۲۹۸ و ۲۹۹؛ طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۹، ص۳۴۰)

از این رو، این آیه با محتوای سوره همسویی دارد، چرا که زنان رسول خدا ﷺ نیز در این برهه از زمان رفتاری نفاق‌گونه از خود بروز دادند و موجب آزار رسول ﷺ شدند. و زمان نزول سوره نشان می‌دهد که رسول خدا ﷺ با دشمنان داخلی (منافقان) درگیر بودند و خداوند به ایشان دستور جهاد داده است. (طباطبایی، ج ۱۹، ص ۳۳۵؛ میرباقری، صص۱۲۴-۱۴۰)

۴-۳-۵. دو مثل از مؤمنان و کافران

بخش آخر سوره (آیات ۱۱و ۱۲) درباره دو مثال از چهار زن است. دو زن از مؤمنان و دو زن از کفار تا درس عبرتی باشند. در این آیات غیر مستقیم روی سخن با زنان رسول خدا ﷺ است که همچون مریم و آسیه باشید، نه همچون زن لوط و زن نوح علیهما السلام. (مکارم شیرازی، ج ۲۴، ص ۲۶۷)

اگر انسان وارسته گردد، الگوی دیگر انسان‌ها چه زن و چه مرد خواهد بود. در این آیات چهار زن را به عنوان نمونه (دو نمونه خوب و دو نمونه بد) برای تمامی مردم ذکر می‌کند. نمونه مردم بد در این آیات دو زن بد (زن لوط و نوح علیهما السلام) هستند که مرتکب خیانت مکتبی، اعتقادی و فرهنگی شدند و دو نمونه مردم خوب در این آیات دو زن خوب (همسر فرعون و مریم) هستند که نه تنها زنان، بلکه جامعه اسلامی از آن‌ها درس می‌گیرد. همسر فرعون به این علت که بر خلاف دیگران در نیایشش بهشت را در کنار خداوند می‌طلبد نمونه مردم خوب است. او

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

لقاء الله و بهشت را از خداوند می‌خواهد و از کار فرعون که شرک و ستمگری است درخواست نجات می‌کند. مریم سلام الله علیها به جایگاهی رسید که مورد خطاب ملائکه قرار گرفت و به واسطه تولد نفخه الهی، عیسی علیه‌السلام، منتخب الهی شد و این لیاقت را یافت تا الگوی جامعه باشد. (جوادی آملی، صص۱۵۳-۱۶۲)

در این دو مثال استقلال زن در بعد ایمان، اعتقاد و در محکمه عدل الهی از نظر حساب اعمال از همسرش نشان داده شده و این استقلال را در دو مورد کاملاً متضاد به نمایش می‌گذارد، حالت اول برای نشان دادن این حقیقت که حتیّ همسر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله بودن امتیازی به زن اضافه نمی‌کند و او در برابر اعمال خود مسئول است. حالت دوم برای جلوه دادن این اصل که حتیّ همسر بزرگترین دشمن خدا (فرعون) بودن نمی‌تواند توجیه کننده تبعیت زن از خواست شوهر، تحمیل محیط و جو روزگار باشد. (بازرگان، ج ۳، ص۲۴۰؛ مکارم شیرازی، ج ۲۴، ص ۳۰۱)

در این دو مثال ابتدا از همسر نوح و لوط علیهماالسلام برای کافران مثال می‌زند تا بدانند خداوند جز عمل شخصی هیچ رابطه و نسبتی را ملحوظ نمی‌دارد، این حقیقت هشداری است به همسران رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله و بقیه زنان. در آیه بعد از همسر فرعون یاد می‌کند که علیرغم زندگی در کاخ سلطنتی و تحت سلطه فرعون بودن، توانست فطرت توحیدی خود را حفظ نماید و دلش را از زرق و برق کاخ او برگردانده، متوجه خانه آخرت سازد و از فرعون و اعمالش تمنای نجات به درگاه خدا نماید «ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلاً لِلَّذینَ آمَنُوا امْرَأَتَ فِرْعَوْنَ إِذْ قالَتْ رَبِّ ابْنِ لی عِنْدَكَ بَیْتاً فِی الْجَنَّةِ وَ نَجِّنی مِنْ فِرْعَوْنَ وَ عَمَلِهِ وَ نَجِّنی مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمینَ»، علاوه بر همسر فرعون از مریم سلام الله علیها نام می‌برد، اولی همسر یک ظالم بود و دومی همسری نداشت، با این حال به تنهایی به مقامی رسید که انبیاء می‌رسند و شایسته نفخه روح الهی شد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

پیوند معنایی آیات هر سوره بر محور غرض سوره؛ با تأکید بر سوره تحریم

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

۶. نمودار پیوند معنایی آیات سوره تحریم

۱- معرفی سوره ⇦ شصد و ششمین سوره قرآن، مدنی، سبب نزول: تحریم امری (عسل یا کنیز) توسط رسول خداﷺ بر خویشتن.
۲- غرض سوره ⇦ هشدار و عتاب به رسولﷺ از سردلسوزی و سرزنش همسران ایشان.
۳- تفسیر سوره ⇦ ۳-۱ عتاب به رسول و همسرانش: اشاره اجمالی به داستان تحریم رسول.
۳-۲ اخطار به مومنان و کفار: مراقبت از خود و خانواده و در صدد تعلیم و تربیت آنان بر آمدن تا دچار عذابی الهی نشوند و در صورت ارتکاب گناه اقدام به توبه نصوح کنند.
۳-۳ جهاد با کافران و منافقان: کفار و منافقان اعمال رسولﷺ را تحت‌نظر دارند تا ضربه زنند و رسول خداﷺ باید با آنان بنا به مقتضیات و مصلحت جهاد کند.
۳-۴ دو مثل برای مؤمنان و کفار: در انتهای سوره دو مثل ذکر می‌شود تا درس عبرتی برای زنان رسول خداﷺ و سایرین باشد.
نتیجه: همسران رسولﷺ باید رفتاری مناسب داشته باشند و گرنه دچار عذاب خواهند شد. محور این سوره عتاب به همسران رسول خداﷺ است.

۷. نتیجه‌گیری

با بررسی نگرش «پیوند معنایی آیات» در هر سوره و تطبیق آن بر سوره تحریم می‌توان به نتایجی چند رهنمون شد:

۱. نگرش «پیوند معنایی آیات» قرآن روشن می‌سازد که اجزاء این کتاب (آیات و سور) کاملاً مرتبط و منظم است. قرآن کتابی پراکنده نیست که موضوعاتی چند را بدون ارتباطی منطقی در خود جمع کرده باشد.

۲. این نگرش به دنبال خود فواید بی‌شماری را دربر دارد که قابل تأمل‌اند.

۳. تمامی قرآن پژوهانی که به این نظریه قائل‌اند، تأکید دارند که چنین وحدتی نه تنها در سور کوچک یا متوسط قرآن، بلکه در سوره‌های بزرگ نیز حاکم است.

۴. این نگرش به سبک‌های مختلفی پیاده شده است که هر کدام به نوبه خود دارای

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

نقاط مثبتی هستند، ولی سبک نمودار درختی مزایای بیشتری دارد.

۵. در سبک نمودار درختی به تمام زوایای سوره توجه شده و غرض اصلی سوره به عنوان محوری در نظر گرفته می‌شود که سایر آیات پیرامون آن در گردش‌اند.

۶. با اتخاذ این نگرش در مواجهه با سوره تحریم نکات قابل توجهی نمایان می‌شود. ابتدا سوره اشاره اجمالی به داستان تحریم رسول خدا ﷺ دارد و زنان رسول خدا ﷺ را عتاب می‌کند، سپس به مومنان اخطار می‌دهد که مراقب رفتار خود و خانواده‌شان باشند و در صدد تعلیم و تربیت آنان برآیند تا دچار عذابی نشوند که آتش گیرانه‌اش خود انسان است و در صورت ارتکاب گناه اقدام به توبه نصوح کنند. در ادامه به مقابله و جهاد با کافران و منافقان می‌پردازد که قصد ضربه زدن دارند و از این رو رسول خدا ﷺ باید با آنان بنا به مقتضیات و مصلحت رفتار کند. و در انتهای سوره دو مثل ذکر می‌کند تا درس عبرتی برای زنان رسول خدا ﷺ و سایرین باشد. بنابراین محور سوره آن است که همسران رسول ﷺ باید رفتاری مناسب داشته باشند تا اسباب سودجویی دشمنان نگردد.

منابع

ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ق.

امین، نصرت، *مخزن العرفان*، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱ش.

بازرگان، عبدالعلی، *نظم قرآن*، چاپ دوم، تهران: قلم، ۱۳۷۸ش.

بلاشر، رژی، *در آستانه قرآن*، مترجم: محمود رامیار، چاپ سوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۰ش.

بی‌آزار شیرازی عبد الکریم و محمد باقر حجتی، *تفسیر کاشف* (ترسیمی از چهره موزون سور قرآن و روابط آیات)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۳ش.

جوادی عاملی، عبدالله، *زن در آینه جلال و جمال*، چاپ دوم، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۶ش.

خامه‌گر، محمد، *ساختار هندسی سوره‌های قرآن*، چاپ دوم، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۸۶ش.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

خویی، ابوالقاسم، *بیان در علوم و مسائل کلی قرآن*، مترجم: محمد صادق نجمی و هاشم هاشم‌زاده هریسی، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۵ش.
دراز، محمد عبدالله، *مدخل الی القرآن الکریم*، کویت: دارالقلم، ۱۹۷۱م.
دروزه، محمد عزه، *التفسیر الحدیث*، قاهره: دار احیاء الکتب العربیه، ۱۳۸۳ق.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، محقق: صفوان عدنان داوودی، چاپ اول، دمشق - بیروت: دارالعلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.
زحیلی، وهبه بن مصطفی، *التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه المنهج*، چاپ دوم، بیروت - دمشق: دار الفکر و المعاصر، ۱۴۱۸ق.
زرکشی، بدرالدین محمد بن عبد الله، *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت: دارالمعرفه، ۱۹۹۰م.
سعید بخش، حمید، «نظریه هندسه چند وجهی سوره‌های قرآن»، پژوهش‌های قرآنی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، شماره ۵۸، ۱۳۸۸ش.
سیوطی، جلال الدین، *الاتقان فی علوم القرآن*، محقق: فواز احمد زمرلی، چاپ اول، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۱۹ق.
_____ ، *الدر المنثور فی التفسیر الماثور*، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
شحاته، عبدالله محمود، *درآمدی به تحقیق در اهداف و مقاصد سوره‌ها*، مترجم: محمد باقر حجتی، چاپ اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۹ش.
طباطبایی، محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ اول، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۱ق.
_____، *قرآن در اسلام*، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ش.
طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
طریحی، فخرالدین، *مجمع البحرین*، محقق: احمد حسینی، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵.
طوسی، محمد بن حسن، *التبیان فی تفسیر القرآن*، محقق: احمد قصیر عاملی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
عروسی حویزی، علی بن جمعه، *نور الثقلین*، محقق: هاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
غفاری، علی اکبر و محمد حسن صانعی پور، *دراسات فی علم الدرایه* (تلخیص مقباس الهدایه)، چاپ اول، تهران: سمت، ۱۳۸۴ش.
فراهیدی، خلیل بن احمد، *کتاب العین*، چاپ دوم، قم: هجرت، ۱۴۱۰ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]

فرید وجدی، محمد، *المصحف المفسر*، مصر: دارالمعارف، ۱۹۸۶م.
قرشی، علی اکبر، *احسن الحدیث*، چاپ سوم، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ش.
قطب (سید قطب)، محمد، *فی ظلال القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۶ق.
_____، *التصویر الفنی فی القرآن*، بی‌جا: مکتبه القرآن، بی‌تا.
قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر القمّی*، بیروت: دار السرور، ۱۴۰۴ق.
کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، مصحح: علی اکبر غفاری، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*، بیروت: موسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
معرفت، محمد هادی، *تناسب آیات*، مترجم: عزت الله مولائی‌نیا، قم: بنیاد معارف اسلامی- مرکز نشر، ۱۳۷۳ش.
مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، چاپ اول، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
میدانی، عبد الرحمن حسن، *قواعد التدبر الامثل للکتاب الله عزوجل*، دمشق: دارالقلم، ۱۳۹۹ق.
میرباقری، محسن، «ارتباط آیات در سور قرآن کریم با نگاه به سوره التحریم»، پژوهش دینی، عباس همامی، شماره ۷، ۱۳۸۳ش.
واحدی، علی بن احمد، *اسباب نزول القرآن*، چاپ اول، دارالکتب العلمیه: بیروت، ۱۴۱۱ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.18.69.9.5]